

Валентина Олександрівна МЕРКУЛОВА,

д-р юрид. наук, професор кафедри кримінального права та кримінології Одеського державного університету внутрішніх справ

БАГАТОКОЛІЙНА СИСТЕМА ВПЛИВУ НА ЗАСУДЖЕНУ ОСОБУ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДНОСТІ ЗАКОНОДАВСТВА МІЖНАРОДНИМ СТАНДАРТАМ

Історично зміст та сутність законодавчих змін підтверджують той факт, що одним із основних напрямків удосконалення кримінального, кримінально-виконавчого законодавства України є подальша гуманізація кримінального правосуддя стосовно соціально найбільш уразливих категорій населення — неповнолітніх, осіб похилого віку, жінок, які є вагітними, мають малолітніх дітей; осіб, які вчинили злочин невеликої, за певних умов — середньої тяжкості. Економія кримінальної репресії стосовно цієї категорії правопорушників відтворюється в постійному процесі пошуку дієвої системи кримінально-правових заходів, яка б містила досить широкий перелік альтернативних засобів впливу на особу взагалі, в розширенні сфери застосування кримінальної відповідальності, яка не пов'язана із реальним відбуванням покарання, зокрема. Саме такий підхід має створити достатню правову базу для визначення мінімально необхідного обсягу кримінальної репресії як такої, що дозволить досягти мети виправлення та запобігання новим злочинам з боку визначеної категорії осіб без реального відбування покарання.

Щодо іншої категорії засуджених, які відповідно до тяжкості вчиненого злочину, особистих властивостей мають реально відбувати призначене судом покарання, тим більш, покарання у виді позбавлення волі, — до сьогодні актуальною залишається проблема можливостей досягнення їхнього виправлення за сучасних умов та порядку виконання (відбування) покарання. Зміни, яких зазнає кримінально-виконавче законодавство України, справедливо спрямовані на створення умов для збереження здоров'я, гідності засудженої особи, набуття нею певних навичок, формування відчуття відповідальності, що дозволить у підсумку успішно реінтегруватися у суспільство та задовольнити свої потреби після звільнення. Проте аналіз чинної системи стимулювання засудженої особи до виправлення та ресоціалізації в умовах ізоляції свідчить на користь тієї думки, що потенційні можливості таких заходів використані недостатнім чином.

Саме відштовхуючись від зазначених проблем, пропонуємо звернути увагу на зміст окремих міжнародно-правових стандартів, які

містять в собі додаткові можливості для подальшого реформування вітчизняного законодавства. Проблеми визначення дієвої системи альтернатив тюремному ув'язненню хвилюють світову спільноту до сьогодні. Чинне законодавство різних країн світу, України в тому числі, у даному питанні завдячує результатам наукової дискусії на світовому рівні в кінці ХХ ст. Дані правила напрацьовувалися протягом багатьох років на підставі аналізу законодавства та практики кримінального правосуддя в різних регіонах світу і попередньо обговорювалися на шостому Конгресі ООН з попередження злочинності та поводженню із правопорушниками (Каракас, 1980 р.).

На особливу увагу заслуговують положення, в яких доводиться той факт, що у світовій спільноті зростає усвідомлення неможливості перевиховання в умовах в'язниці. Отже на порядок денний мала постати проблема деінституціоналізації на різних рівнях кримінального правосуддя, зокрема на стадії постановлення та виконання вироку [1, с. 10, 26, 27]. На восьмому конгресі Організації Об'єднаних Націй по попередженню злочинності та поводженню із правопорушниками (Гавана, 27 серпня — 7 вересня 1990 р.) вже безпосередньо були обговорені та прийняті Стандартні мінімальні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (так звані — Токійські правила). Особливістю цього документа є те, що він містить комплексну систему заходів, яка має бути спрямована як на скорочення обсягу застосування покарання у виді позбавлення волі, так і на створення сприятливих умов для повернення покараної особи до нормального життя у суспільстві. Отже застосовується на різних стадіях кримінального правосуддя.

Сутність основних положень полягає у тому, що кінцевою метою системи правосуддя має стати повернення правопорушника до нормального життя у суспільстві, що досить ефективною альтернативою ув'язненню має стати виправлення правопорушника у суспільстві без його ізоляції, а дієве врахування особистісних особливостей засудженого передбачає наявність досить широкого переліку кримінально-правових заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням. На стадії розгляду справи в суді та постановленні вироку пропонується визначити на законодавчому рівні такі кримінально-правові заходи: усні санкції (зауваження, догана, попередження); умовне звільнення від відповідальності; ураження у громадянських правах; економічні санкції (різні види штрафів); конфіскація чи позбавлення права власності на майно; повернення майна потерпілому чи постанова про компенсацію; умовне покарання чи покарання

із відстрочкою; умовне звільнення із ув'язнення та судовий нагляд; постановлення про виконання суспільно корисних робіт; направлення у виправний заклад із обов'язковою щоденною присутністю; домашній арешт; будь-яке сполучення зазначених заходів [2, с. 16, 17, 22].

Визначена система кримінально-правових заходів впливу на дорослу особу, яка вчинила правопорушення, за сутністю більш-менш відтворена у вітчизняній системі форм кримінальної відповідальності та системі покарання. Окрім одного — усних санкцій (зауваження, догана, попередження). Чинне кримінальне законодавство України передбачає застосування «застереження» як примусового заходу виховного характеру лише до неповнолітньої особи. Це питання безпосередньо стосується подальшого удосконалення системи форм кримінальної відповідальності без призначення покарання, визнання самодостатності тих форм, які за матеріальним змістом та сутністю відтворюються лише у факті засудження особи та застосуванні усних санкцій (чи без таких). Сам факт постановлення вироку є суттєвою карою для особи, яка вчинила злочин, оскільки є формальним закріпленням караючих властивостей її засудження. Держава, в особі спеціальних органів, надає негативну оцінку антисоціальної сутності вчиненого діяння, особистим властивостям винної особи, які зумовили мотивацію вчиненого, своїм рішенням відносить особу до категорії злочинців. Публічний розгляд справи, проведення судового засідання з дотриманням всіх вимог кримінально-процесуального характеру спричиняє особі фізичні та моральні страждання, здійснює суттєвий вплив на неї, є підтвердженням факту невідворотності відповідальності. Отже є своєрідною формою спокутування вини, поновлення соціальної справедливості для потерпілого. Застосування усних санкцій (зауваження, догана, попередження) мають посилити репресивну сутність самого факту засудження, а отже сприятимуть поширенню сфери застосування даної форми кримінальної відповідальності. Однією із вимог такої форми відповідальності може бути доведення до відома населення змісту вироку суду після набуття ним чинності. Ці санкції, з одного боку, не містять у собі правообмежень, проте з іншого, — можуть здійснювати додатковий моральний та психологічний вплив на засуджувану особу.

Ця форма кримінальної відповідальності самодостатня для певної категорії засуджених. Самодостатність зумовлюється низкою обставин, передусім, наявністю певних властивостей засуджених (соціально-демографічного, психофізичного характеру), які обумовлюють особливе сприйняття навіть факту засудження, безвідносно до того

чи буде, чи не буде призначатися покарання. Так, наприклад, наші особисті дослідження окремих аспектів оцінки жінками факту їхнього засудження дозволяють стверджувати, що з причин психофізіологічного характеру, особливого значення для жінки сімейно-родинних зв'язків процес судового розгляду, винесення вироку, віднесення до розряду злочинців для певної їх частини болісніші, і розглядаються як досить суворий вплив, який сприймається набагато важче, ніж подальше відбування ними кримінального покарання у виді позбавлення волі з властивими йому обмеженнями і позбавленнями. Даний вид кримінально-правового впливу може застосовуватися до питомої частини осіб, які вчинили злочини невеликої, а за наявності сукупності пом'якшуючих провини обставин, — і середньої тяжкості.

У будь-якому випадку впровадження даної форми кримінальної відповідальності не виключає попередню експертну оцінку ефективності застосування цього заходу з урахуванням особливостей особистісного сприйняття факту засудження, ефективності виправного впливу на суб'єкта різних видів усних санкцій.

Щодо стадії виконання покарань, слід зазначити, що за останні десятиріччя Україна цілеспрямовано йде по шляху реформування кримінально-виконавчої політики, правозастосування відповідно до основних положень, які містяться у таких міжнародно-правових документах, як: Стандартні мінімальні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (Токійські правила); Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями; Європейські тюремні правила; Європейські конвенції по запобіганню катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню; Правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються захисту неповнолітніх, позбавлених волі. Слід зазначити, що лише перший документ містить рекомендації щодо доцільної системи заходів як таких, що мають нейтралізувати негативні наслідки реального застосування покарання. Всі інші значною мірою визначають вимоги щодо порядку та умов тримання в ізоляції, поводження із особами, засудженими до найсуворішого покарання — позбавлення волі.

За Токійськими правилами на стадії виконання вироку з метою надання допомоги правопорушнику у його бажанні повернутися до нормального життя у суспільстві пропонується застосовувати відпустки, переведення до виправних установ напівв'язничного типу, звільнення у зв'язку з роботою чи навчанням, різні види звільнення під чесне слово, скорочення терміну, помилування. До того ж, та-

кий захід, як умовне звільнення із ув'язнення під судовий нагляд, визначений у даних правилах як альтернатива покаранню, може застосовуватися не лише на стадії розгляду справи в суді та постановленні вироку, але й під час виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі [2, с. 16, 17, 22].

Тож на першому місці у переліку заходів визначається право засуджених на відпустку. Слід зазначити, що вже у 80-ті роки попереднього століття Комітетом міністрів Ради Європи були сформульовані рекомендації щодо тюремної відпустки, яка мала надаватися засудженим, які перебувають у в'язниці. Визначено досить широкий перелік підстав: медичні, загальноосвітні, професійні, сімейні, соціальні. Безумовно, мають бути враховані тяжкість злочину, термін відбутого покарання, особистісні властивості та поведінка під час відбування покарання. Проте якщо засуджена особа не становить небезпеки для суспільства, надавати відпустку слід так часто, як це вимагають обставини. Причини, які обумовлюють необхідність поширення сфери застосування тюремної відпустки, як-от: відвідати сім'ю, не допустити збільшення наявної прірви між кримінальною системою та дійсністю, зменшення негативних наслідків ізоляції, — сприятимуть соціальній реабілітації засуджених. Оскільки тюремна відпустка має особливе значення в укріпленні сімейних зв'язків, полегшенні соціальної адаптації після звільнення, створенні атмосфери гуманності у в'язницях, рекомендується максимально використовувати надання відпусток, як в закритих, так і відкритих в'язницях. На особливу увагу заслуговує та теза, що, на жаль, існує досить велика різниця між визнанням важливості відпустки теоретично та застосуванням його на практиці. Виходячи із критеріїв загальної, спеціальної превенції та безпеки, на відпустку, за даними Комітету міністрів Ради Європи, може розраховувати менше половини ув'язнених. Проте і щодо них це питання вирішується досить складно. Вважалося, що питання є недостатньо вивченим на практиці [3, с. 93, 96].

В Україні ця проблема також є невирішеною належним чином на законодавчому рівні. Відповідно до змін чинного кримінально-виконавчого законодавства від 21.01.2010 р. на підставі ч. 4 ст. 111 КВК право на щорічний короткостроковий виїзд за межі колонії надається лише засудженим, які перебувають у виправних колоніях мінімального рівня безпеки з полегшеними умовами тримання. Отже відпустка застосовується лише в кримінально-виконавчих установах відкритого типу. До сьогодні законодавцем не враховується той факт, що інститут відпустки був достатньо ефективно апробова-

ний на початку 1990-х років в Україні та Росії саме у жіночих виправних установах закритого типу. Логіка вимагає звернути увагу на поширення соціального зв'язку із сім'єю, суспільством саме тих засуджених, які перебувають у суворій ізоляції. Прогресивна система виконання (відбування) покарання у виді позбавлення волі не можлива без стимулюючого впливу інституту відпустки.

Визначені за Токійськими правилами такі заходи, як скорочення терміну відбування покарання, умовне звільнення із ув'язнення під судовий нагляд, — в широкому розумінні передбачають доцільність законодавчого визначення різних видів скорочення терміну перебування у в'язниці, видів дострокового звільнення від покарання. Чим більше альтернативних можливостей дострокового звільнення від покарання для засуджених (умовних, безумовних), тим більший стимулюючий вплив вони здійснюють на засуджену особу, тим інтенсивніше відбувається процес її виправлення та соціальної реабілітації. Такий підхід обумовлює доцільність звернути увагу на формальні та матеріальні підстави умовно-дострокового звільнення від покарання у виді позбавлення волі, умови застосування інституту, передбаченого ст. 81 КК. За чинним кримінальним законодавством умовність звільнення пов'язується лише із умовою не вчинити нового злочину протягом невідбутої частини покарання. Перспективним напрямком є розширення сфери застосування умовного звільнення від відбування покарання за рахунок посилення соціального контролю за звільненими із кримінально-виконавчої установи, за умови відбуття терміну, який є меншим, ніж визначений у ст. 81 КК.

Отже, це має бути звільнення із покладанням на засуджену особу певних обов'язків, визначенням певних умов та правил поведінки. Доцільність такого кроку обумовлюється декількома чинниками: наявністю досить складних соціально-економічних умов пристосування звільненої особи (тим більш жінок, які мають при собі малолітню дитину) до сучасної життєдіяльності; наявністю питомої ваги засуджених, які вчинили злочин у стані алкогольного, наркотичного сп'яніння, в місцях позбавлення волі мають незначні правопорушення, щодо яких неможливо об'єктивно оцінити ступінь виправлення та міру набуття в діях та поглядах позитивної спрямованості; необхідністю постійного удосконалення системи стимулювання засуджених до позитивної поведінки під час відбування покарання. Ефективність умовно-дострокового звільнення засудженої особи, яку недоцільно у подальшому тримати в ізоляції, під нагляд безпосередньо буде залежати від різних форм соціального контролю та їхньої підтримки з боку держави.

Підсумовуючи зазначене, слід підкреслити що загалом вітчизняному законодавству властиві значні зрушення у сфері захисту прав особи, яка вчинила правопорушення. Україна зробила значні кроки в бік гуманізації кримінального правосуддя стосовно такої специфічної категорії засуджених, як неповнолітні, вагітні жінки, жінки, які мають малолітніх дітей, особи, які вчиняють злочини невеликої тяжкості. Проте реалізація цього напрямку є незавершеною і потребує подальшого удосконалення відповідно до змісту та сутності міжнародно-правових стандартів відправлення кримінального правосуддя. Міжнародно-правові стандарти визначають доволі широкий простір реформування законодавства в напрямку подальшої економії кримінальної репресії. Законодавче визначення у переліку форм кримінальної відповідальності застосування усних санкцій, різних видів умовного звільнення від подальшого відбування покарання (умовно-дострокове звільнення під нагляд), дієвих заходів впливу на виправлення особи під час відбування покарання у виді позбавлення волі (надання відпустки у кримінально-виконавчих установах закритого типу) дозволить максимально врахувати особистісні властивості правопорушника як під час постановлення вироку, так і в процесі його виконання, сприятиме виправленню та ресоціалізації засудженої особи.

Л і т е р а т у р а

1. *Альтернативы тюремному заключению*: Международный обзор уголовной политики, подготовленный Секретариатом ООН. — 1980. — № 36. — 53 с.
2. *Восьмой Конгресс ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями* (Гавана, 27 августа — 7 сентября 1990 г.): доклад подготовленный Секретариатом. — ООН, Нью-Йорк, 1991. — 166 с.
3. *Рекомендация о тюремных отпусках* // Система исполнения наказания в Украине и стандарты Совета Европы: Материалы регионального семинара. — Донецк, 2000. — С. 93—101.